

Айтышева Ж.Т.

ЗЭЭНДҮҮ БАЛДАРДЫ ЖЕКЕЧЕ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Айтышева Ж.Т.

ПРОБЛЕМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Zh.T. Aitysheva

THE PROBLEMS OF INDIVIDUAL EDUCATION OF GIFTED CHILDREN

УДК: 370.182:371.244

Макалада зээндүү балдарды окутуу маселелери чечмеленип, алардын интеллектин өнүктүрүүдө билим алуунун ролу, зээндүүлүктүн окуучулардын инсан катары калыптануусуна тийгизген таасири ачып берилген. Билим берүүдө окуучулардын интеллектинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу, алардын шык-жөндөмүн ойготууга, жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга таасир этери ачып берилген.

Негизги сөздөр: тубаса өзгөчөлүктөр, интеллект, зээндүүлүк, зээндүү балдар, зээндүү балдарды жекече окутуу, зээндүү балдарды инсан катары калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү.

В статье рассматривается проблемы индивидуального обучения одаренных детей, влияние врожденных особенностей интеллекта на успеваемость учащихся и влияние на специфику формирования его личности. Раскрыты роль учет особенностей интеллекта учащихся в системе образования, способствующих раскрытию задатки детей и развитию их способностей.

Ключевые слова: врожденные особенности, интеллект, одаренность, одаренные дети, индивидуальное обучение одаренных детей, специфика формирования личности одаренных детей.

In article are considered influence of congenital features and features of intelligence the child on progress of pupils and progress in life, on formation of his personality. Components and the content of social intelligence, the accounting of features of intelligence of the pupils in an education system promoting disclosure of inclinations of children are opened.

Key words: innate characteristics of intelligence, giftedness, gifted children, independent study for gifted children, the specificity of formation of the personality of gifted children.

Коомдук өндүрүштүн дүркүрөп өнүгүшү, эмгек рыногунун жаралышы, социалдык турмушта кесипке болгон мамиленин өзгөрүшү, жумушсуздуктун күчөшү, кесипти тез-тез алмаштыруу зарылдыгынын жаралышы ж.б. адамдардагы тубаса шык-жөндөмдөрдү пайдалануу аркылуу өндүрүштү жандандыруу, илим-билимди өнүктүрүү зарылдыгын жаратып олтурат. Бул өзгөрүүлөр билим берүү системасында ар бир адамдагы тубаса шык-жөндөмдөрдү ачып берүү талабын жаратып, ар бир адамдын тубаса шык-жөндөмүн өнүктүрүү мектепте билим берүүдөгү башкы милдетке айланууда. Коом койгон бул милдеттерди чечүү максатынан улам республикабызда лицей, гимназия мектептер ачылып, айрым мектептерде окуучуларды жеке программа менен окутууну ишке ашыруу практикаланууда.

Психология, педагогика ж.б. илимдерде тубаса шыкты, жөндөмдүүлүктү, инсандын чыгармачылы-

гын жана адамдагы зээндүүлүктү өнүктүрүү маселелери изилдөөгө алынып келе жатканы менен азыркы күнгө чейин мектепте зээндүү окуучуларды окутуу, аларда чыгармачылыкты жана зээндүүлүктү өнүктүрүү маселелери так аныктала элек. Алсак, мектепте зээндүү окутуучуларды кантип окутуу натыйжалуу болот? Окутуу процессинде чыгармачылык менен интеллект кандай даражада өнүгүүгө дуушар боло алат? Алардын байланышы, бири-бирине таасир этүүсү кандай? деген суроолор окумуштуулар арасында чоң кызыгууну, талаш-тартышты жаратып келе жатат.

XX кылымдын 40-60-жылдары адамдын жөндөмдүүлүктөрү жана анын өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү идеялар Б.М.Тепловдун жана С.Л.Рубинштейндин илимий изилдөөлөрү аркылуу өнүгүп олтурган. Маселен, Б.М.Теплов адамдын индивидуалдуу-психологиялык өзгөчөлүктөрү катары жөндөмдүүлүктөрдүн үч негизги белгисин алгач бөлүп көрсөткөн. Жөндөмдүүлүктүн ал атаган үч белгиси төмөнкүлөр:

- бир адамды башка адамдан айырмалап турушу;

- кандайдыр бир ишмердүүлүктү аткарууда ийгиликти камсыздашы;

- адам ээ болгон жана өздөштүрүлгөн билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр менен жөндөмдүүлүктүн дал келбестиги, бирок аларга ээ болуунун мүмкүнчүлүгүн жогорулата алары [8,6].

С.Л. Рубинштейн адамдын жөндөмдүүлүгү иштеген ишине, чөйрөгө карата өнүгөт, ал эми билим алууда ишмердүүлүк чоң мааниге ээ деп жалпылайт. «Инсандын психикалык сапаттары жөндөмдүүлүк менен мүнөзүнө, адам жаралгандан кийинки анын жашоо процессинде калыптанат. Ал өзгөчөлүктөрдү өзгөртүүгө мүмкүндүк берүүчү табигый сапат шык болуп эсептелет. Табигый шыкка ылайык адамдагы психикалык сапаттар анын ишмердүүлүгүнө жана курчап турган социалдык чөйрөгө байланыштуу өзгөрүп, өнүгүп турат. Эмгектенүүнүн натыйжасында жөндөмдүүлүк өркүндөйт» [6, 98-99].

Зээндүүлүк, шык адамда жөндөмдүүлүктүн жаралышы жана жекече өзгөчөлүктөргө ээ болушу менен байланышта каралат.

«Шык – бул жөндөмдүүлүктүн өнүгүү жана калыптануусуна табигый өбөлгө болгон мээ менен нерв системасынын тукум куучулукка ылайыкташкан анатомиялык-физиологиялык өзгөчөлүгү» [9].

«Шык ар кандай чөйрөдө, ар түрдүү багытта өнүгүшү мүмкүн. Шык жөндөмдүүлүктүн өнүгүшүнө себеп болот. Шыкка жараша жөндөмдүүлүк өсөт.

Ошол эле учурда ал өнүгүү процессинен көз каранды...[6, 120-121].

Л.С. Выготскийдин пикири боюнча «Бир жөндөмдүүлүктүн өнүгүшү менен бир нече жөндөмдүүлүк өнүгөт. Билим берүүнүн негизги милдети ой жүгүртүүнү, жөндөмдүүлүктү өстүрүү эле эмес, түрдүү предметтерди окутуу аркылуу атайын, түрдүү нечендеген жөндөмдүүлүктөрдү өстүрүү болуп эсептелет» [2, 380].

Жөндөмдүүлүк адамдын ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта болгон психологиялык феномен. Жөндөмдүүлүк өз табиятынан, түпкү маңызынан динамикалуу болуп саналат. Анткени жөндөмдүүлүк дайыма кыймылда-өнүгүүдө жашайт. Жөндөмдүүлүк такай түрдө өнүгүү жараянында болот. Жөндөмдүүлүк дайыма адамдын практикалык же теориялык ишмердүүлүктөрүнөн көрүнөт жана жөндөмдүүлүк адамдын ишмердүүлүгүндө (машыгуулардын натыйжасында) өсүп өнүгөт, бийик деңгээлге жетет. Ошондуктан адамдын жөндөмдүүлүгү менен ишмердүүлүгү бөлүп каралбастан, биримдикте каралат. М: спортсмендер узак машыгуулардан кийин гана өздөрүнүн спорттун түрүнө болгон жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алышат.

«Жөндөмдүүлүк» түшүнүгүнүн философиялык жана психологиялык изилдөөлөрдө кабыл алынган аныктамаларын анализдөөнүн негизинде, биз жөндөмдүүлүк инсандын ишмердүүлүккө ээ болуу процессинде байкалган жана өнүккөн, анын натыйжалуулугун камсыздаган касиеттери менен сапаттарынын жыйынтыгы деген бүтүмгө келүүгө болот.

Кийинки жылдары аткарылган психологиялык жана педагогикалык изилдөөлөрдө жалпы жөндөмдүүлүктөр *жалпы интеллектуалдык* жана *креативдүүлүк жөндөмдүүлүк* деп экиге бөлүп каралат.

«Интеллект», «креативдүүлүк», «шык», «жөндөмдүүлүк», «чыгармачылыкка жөндөмдүүлүк» түшүнүктөрүнүн бири-бири менен болгон карым-катышы батыш психологиясынын өкүлдөрү Дж.Гилфордун, В.Келлердин, Н.Манердин, Дж.Резнулианын, Б.Горранстын ж.б. изилдөөлөрүндө орун алган. С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, А.М.Матюшкин, В.Д.Щадриков ж.б. орус психологдору интеллектуалдык, креативдүүлүктү камтыган жана аны мотивациялык факторлордун жана интеграциялоонун зарыл түзүүчүлөрүнүн бири катары карачу комплекстик мүнөздө иликтөөгө алышкан.

Интеллект (лат. *Inte letetus* – акыл-эс, адамдын ойлоону жөндөмү, ойлоону) инсандын бардык таанып-билүү функцияларынын – сезүү жана кабыл алуудан тартып, адамдын чындыкты таанып-билүүсүнүн аң-сезимдик атрибуту, негизги формасы болгон ой жүгүртүүгө чейинки – жыйындысы болуп эсептелет. Интеллект көп түрлөргө ажыратылат.[10]

XX-кылымдын 60-жылдарында англо-америкалык психологияда «креативдүүлүк» термини пайда болгон. Креативдүүлүк – адамдын жаңыны жаратуу жана жаңы түшүнүктөрдү, жаңы көнүгүүлөрдү өзүндө калыптандыруу жөндөмдүүлүгү, касиети дегенди билдирет.

Д.Ж.Гилфорд креативдүүлүктү мүнөздөөчү интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөр деп төмөнкүлөрдү эсептеген:

- ойдун жүгүрүктүгү;
- ойдун ийкемдүүлүгү;
- ой жүгүртүүдөгү оригиналдуулук;
- кызыгуучулук;
- божомолдорду түзүү жөндөмдүүлүгү;
- фантазиянын күчтүүлүгү ж. б. [7].

Адамдын креативдүүлүгү анын чыгармачылыгы жана жөндөмдүүлүгү менен байланыштуу. Ошондуктан шык, креативдүүлүк, зээндүүлүк адамдагы чыгармачылыкты өнүктүрүү маселелери менен байланышта каралат.

Бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын (философтор, педагогдор, психологдор ж.б.) арасында чыгармачылык менен жөндөмдүүлүктүн байланышына аныктама берүүдө бирдиктүү пикир калыптана элек. Чыгармачылыкты ишмердик катары, процесс катары, адамдын дүйнөгө болгон мамилеси катары, аң-сезимдин өзгөчө абалы катары караган көз караштар бар. И.Е.Ожеговдун түшүндүрмө сөздүгүндө чыгармачылыкка төмөнкүдөй аныктама берилген: «Творчество – деятельность психически ценная, духовно-развивающая субъекта, которая имеет ряд творческих способностей, ряд мотивационно-смысловых и эмоционально-волевых качеств личности, результатом которых являются открытие новых, оригинальных идей, и общественных ценностей» [4, 467-б.].

Ал эми педагогикалык энциклопедияда: «Чыгармачылык – адамдын иш-аракетиндеги активдүүлүктүн жана өз алдынчалыктын жогорку формасы. Бул – бир нерсени өзгөртүү, өркүндөтүү, жаңыны, оригиналдууну киргизүү, жаратуу муктаждыгы» экендиги белгиленген [5, 41-б.].

Д.Б. Богоявленскаянын пикири боюнча чыгармачылыкты түзүүчү компоненттер төмөнкүлөр: ойдун тездиги (убакыт бирдиги ичинде пайда болгон идеялардын саны); ойдун ийкемдүүлүгү (бир идеядан башкасына өтүү жөндөмдүүлүгү); оригиналдуулук (жалпы эл арасындагы кабыл алынган түшүнүктөрдөн, көз караштардан айырмаланган идеяларды жаратууга жөндөмдүүлүгү); таанып- билүүчүлүк (айлана-чөйрөдөгү проблемаларга карата сезимталдык мамиле); гипотеза иштеп чыгууга жөндөмдүүлүк; «иррелеванттуулук» (реакциянын стимулдан логикалык көз карандысыздыгы); фантастикалуулук (стимул менен реакциянын ортосунда логикалык байланыш болгон шартта алынган жыйынтыктын реалдуулуктан таптакыр алыс болушу) [1, 12-б.].

Жогоруда айтылган «интеллект», «креативдүүлүк», «шык», «жөндөмдүүлүк», «чыгармачылыкка жөндөмдүүлүк» түшүнүктөр адамдын зээндүүлүгү жана чыгармачылыгы менен байланыштуу. Зээндүү окуучулардын чыгармачылык ишмердикке ээ болуусу алардагы интеллектуалдык, креативдүүлүктү, шыкты, жөндөмдүүлүктү, зээндүүлүктү өнүктүрүүгө багытталып, ага окутуу процессин туура уюштуруу

аркылуу жетишүүгө болот.

Психология илиминде жөндөмдүүлүктү, креативдүүлүктү, зээндүүлүктү өнүктүрүү маселелерине өзгөчө маани берилип, кийинки жылдарда окутуу процессинде жөндөмдүүлүктү, креативдүүлүктү, жана зээндүүлүктү өнүктүрүү боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп келүүдө. Алсак, проблемалык окутуунун алкагында чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү маселесине В.В.Давыдовдун, К.Дункердин, И.Я.Лернердин, Б.Л.Коротяевдин ж.б. изилдөөлөрү арналган. Жогорудагы изилдөөлөрдөгү окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү тажрыйбасына таянуу менен, төмөнкүдөй эки корутундуга келүүгө болот.

1. Окуу процессинде чыгармачылык тапшырмаларды аткаруу окуучуларды билимдерге ээ кылып, аларда акыл-эстик жана практикалык билгичтиктерге, аларды өздөштүрүүдө өзүн көзөмөлдөп башкара билүү көндүмдөрүнө ээ болуусуна мүмкүндүк берет.

2. Инсандын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнү окутуу-тарбиялоо процессинде ишке ашырууга болот.

Биз ушул эки корутундуга негизденип, зээндүү окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнү жекече окутуу процессинде ишке ашырууну практикалап көрүүнү максат кылдык.

«Зээндүүлүктү өнүктүрүү» дегенде, биз инсандын когнитивдик, эмоционалдык-эргтик жана аракеттик-практикалык чөйрөлөрдө жаңы сапаттык интеллектик мүнөздөмөлөрдүн пайда болушуна негиз берген интеллектик сапаттардын өнүгүшүн түшүнөбүз.

«Чыгармачылыкты өнүктүрүү» дегенде, биз инсандын шык, жөндөмүнүн, креативдүүлүгүнүн негизинде окуучуну жаңыны жаратуу процессине аралаштырууну, чыгармачылык ишти аткаруу көндүмдөрүнө ээ кылууну жана инсандын жаңыны жаратуу багытында өз алдынча изденүүсүн жана алардан алынган натыйжаларды түшүнөбүз.

Инге Унт, А.С.Границкая, В.Д.Шадриковдун изилдөөлөрүндө окутууну жекелештирүү окуу процессин уюштуруунун формасы, модели катары аныкталып, төмөнкүдөй эки түрү бөлүп көрсөтүлөт:

1. Мугалимдин бир гана окуучу менен иш алып баруусу.

2. Окуучу окуу каражаттары (китеп, компьютер ж.б.) менен гана өз ара аракетте болот [6].

Окутууну жекелештирүү - инсандын зээндүүлүгүн жана чыгармачылыгын өстүрүүчү, жекече өзгөчөлүктөрүн калыптандыруучу фактор болуп саналат. Биздин пикирибизче зээндүү окуучуларга таалим-тарбия берүүдө окутууну жекече уюштуруунун зарылдыгы, зээндүү окуучулар сабак материалдарын өздөштүрүүдө калган окуучулардан кескин айырмаланып тургандыгы менен байланыштуу. Анткени ар бир окуучу тубаса шык, жөндөмү боюнча бири-биринен айырмаланат. Ошондон улам ар бир окуучу жекече темпте, стилде окуйт. Зээндүү окуучулар окуу материалын өтө тез өздөштүргөн-

дүгү менен айырмалангандыктан, көбүнчө сабак учурунда берилген тапшырманы тез аткарып бүтүп, сабакта бош калган учурлар көп кездешет. Зээндүү окуучуларды окутууну жекече уюштуруу алардын окууга болгон шык-жөндөмүн, креативдүүлүгүн эске алуу аркылуу, аларды өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

Мектепте зээндүү окуучуларды чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында окутууну жекелештирүү максатка ылайыктуу болгондуктан, биз 6-7-класстарда кыргыз тили жана адабияты сабактарында зээндүү 8 окуучу менен жекече окутууну уюштурдук. Жекече окутууну жекече тапшырма берүү формасында уюштуруп, изилдөөчүлүк усулун колдондук. Б.а., окутууну жекелештирүүдө окуучу жекече программа менен окутулду жана окулуучу темаларды окуучулардын изилдеп окуусу тапшырма катары берилди.

Аларга кыргыз адабияты сабагынан (Ч.Айтматов ж.б.) көркөм чыгармаларды окуп келүү жана чыгармалардын негизинде жаңы чыгарма жаратуу: ыр жазуу, окуяны өзгөртүп көркөм чыгарма жаратуу, көркөм чыгарма боюнча сүрөт тартуу, көркөм чыгармадагы окуяга комментарий берүү, инценировка жасоо ж.б. тапшырмалары берилди. Бул тапшырмаларды берүүдө биздеги негизги максат окуучуларды чыгармачылык изденүүгө аралаштыруу болчу. Зээндүү окуучулар үйгө берилген тапшырманы өтө берилүү менен иштешип, тапшырманы тез эле аткарып келишти. Зээндүү окуучуларга жаңыны жаратуу тапшырмасы өтө жакшы таасир этип, астейдил иштөөгө түрткү берди.

Тапшырманы аткарууда көркөм чыгарманын негизинде сүрөт тарткан, окуяны өзгөртүп чыгарма жазган окуучулар басымдуулук кылышты. Алсак, Айнура (6-класс) Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча сүрөт тартса, Кемел (7-класс) «Ак баранын көз жашы» фильминин сюжетин өзгөртүп, аягын карышкырдын оозунан баланы куткарып калуу менен окуяны актаган.

Зээндүү окуучуларды окутууну жекече уюштуруунун натыйжасында окуучулардын сабактан жетишүүсүнүн жогорулашы менен бирге эле алардын чыгармачылык изденүүлөрү да жогорулады. Алардын өздөрүнүн шык, жөндөмдүүлүгүнө, акыл-эсинин мүмкүнчүлүгүнө болгон ишеними артып, өзүн-өзү баалоосу жогорулады. Чыгармачылык изденүү зээндүү окуучулардын келечек багыттарын аныкташына өз таасирин тийгизери байкалды. Алсак, 75% окуучулар келечек өмүрүн чыгармачылык иш менен байланыштырышарын айтышса, алардын 80% зээндүү окуучулар кайсы багытта чыгармачылык иште иштей тургандыгын так аныктап алышкандыгы белгилүү болду. Ошондой эле жекече окутуу усулун колдонуу окуучулардын жекече иш жүргүзүүсүнө көп убакыт калтырарын көрсөттү.

Зээндүү окуучуларды окутууну жекече уюштурууда ар бир окуучу жекече тапшырмаларды өтө берилип аткаргандыгы менен айырмаланышары

окутууну жекече уюштуруу аларды сабактагы зеригүүлөрдөн арылтып, өз алдынча чыгармачылык менен изденип иштөөсүнө көбүрөөк убакыт калтырары белгилүү болду.

Окутууну жекелештирүүдө мугалим зээндүү окуучулардын билим алуусун уюштуруучу, жетектөөчү (билим алууну көзөмөлдөөчү, текшерүүчү ж.б. кызматтарды гана аткарып, толук түрдө окуучунун билим алуусунун жүрүшүн башкарып, жетектеп туруучу) гана кызматтарды аткарып калды.

Биздин тажрыйбалык ишибиз зээндүү окуучуларды жекелештирип окутуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ экендигин көрсөттү:

- жекелештирип окутуу зээндүү окуучуларда билимдерди, көндүмдөрдү жана билгичтиктерди натыйжалуу өнүктүрө тургандыгы аныкталды;

- жекече окутуу окуучулардын ойлом процессиндеги жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө ыңгайлуу шарт түзөт;

- жекече окутуу окуу процессинде зээндүүлүгү менен айырмаланган жакшы окуган, жөндөмдүү окуучулардын натыйжалуу билим алуусуна шарт түзөт;

- бул ыкма окуучуларды чыгармачылык иштер менен алектентүүгө мүмкүнчүлүк түзөт;

- жекече окутуу зээндүү окуучулардын окуу көндүмдөрүн жана билгичтиктерин натыйжалуу калыптандырууну ишке ашырат;

Биз өз иш практикабыздын негизинде зээндүү окуучуларды жекелештирип окутуу окуучулар менен жекече иш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзөрүн жана алардын зээндүүлүктөрүн өнүктүрүүдө натыйжалуу экендигине ынандык.

Мектепте окуу процессин уюштурууда жекелештирип окутуу жана изилдөөчүлүк ыкмалары класстагы окуучулар менен дифференциалдуу жана жекече иш жүргүзүүгө шарт түзөрүн көрсөттү. Окутууну жекелештирүүнү окутуунун башка усулдары менен айкалыштыруу зээндүү окуучуларда чыгармачылык ишмердикти өнүктүрүүдө максатка ылайыктуу болуп саналары белгилүү болду.

Жыйынтык.

Коомдун социалдык турмушунда жүрүп жаткан өзгөрүүлөр, билим берүү системасына ар бир адамдагы тубаса шык-жөндөмдөрдү ачып берүү талабынын жаралышынан улам, зээндүү окуучуларды окутуунун натыйжалуу болушуна жетишүү зарыл болууда.

Зээндүү окуучуларды жекелештирип окутууну бардык предметтерди окутууда пайдалануу натыйжалуу болот.

Жекелештирип окутуу окуучулар менен жекече иш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт жана алардын зээндүүлүктөрүн өнүктүрүүдө натыйжалуу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность, как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. - Ростов н./Д.: Ростов. ун-т, 1983. - 173 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. - Москва: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
3. Мурзаев М.С. Психология боюнча справочник. Бишкек. 2014. 6 с.
4. Ожегов, С.И. Словарь русского языка /С.И.Ожегов под ред.Н.О.Шведовой. - 22-е изд. - М.: Русский язык, 1990. - 921 с.
5. Педагогическая энциклопедия / В 4 т. - Т.1. - Москва: Большой рос. энцикл., 1993. - 607 с.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии /С.Л. Рубинштейн. - Москва: Педагогика, 1976. - 336 с.
7. Таиров М.М., Мурзаев М.С. Окутуунун жаңы технологиялары. – Ош, 2012. – 146-б.
8. Теплов Б.М. Способности и одаренность // Избранные труды. Т.1 / Б.М. Теплов. - Москва: Педагогика, 1985. - 329 с.
9. Философский словарь /С.С.Аверенцев Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев [и др.], 2-е изд. - Москва: Сов. Энцикл., 1989. - 815 с.
10. Айтышева Ж.Т. Интеллект турлору жана окутуунун натыйжалуулугун арттыруу маселелери. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №4, 2016. С.186-189

Рецензент: к.психол.н., доцент Мурзаев М.С.